

Alvydas Jokubaitis

Politinio proto kritika

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos
Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras

Vilnius 2024

Knygos leidimą rėmė

Išleido Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos
Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.

Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras yra struktūrinis
Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos padalinys,
savo leidybine veikla padedantis įgyvendinti bibliotekos misiją
būti Lietuvos žinių erdve, kuriančia vertę visuomenei.

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios
bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka.lt

© Alvydas Jokubaitis, 2024

© Saulius Bajorinas, apipavidalinimas, 2024

© Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2024

ISBN 978-5-420-01868-2

Immanuelio **KANTO**

300 metų sukakčiai

TURINYS

Įvadas / 9
Politikos ir metafizikos ryšys / 14
Politikos vietos klausimas / 17
Arendt pastebėjimas / 19
Tarp trijų <i>Kritikų</i> / 23
Idėjos kaip regimybė / 29
Tarp idėjų ir sąvokų / 33
Regimybės pasaulyje / 39
Politinės regimybės / 45
Politinių ir estetinių idėjų ryšys / 48
Politinis sprendinys / 55
Hipotipozės reikšmė / 62
Politinė estetika / 69
Politinis siurrealizmas / 72
Politikos vaizdavimas / 74
Regimybės politikos mokslas / 76
Netiesioginiai atvaizdai / 84
Sociologijos iliuzijos / 90
Ideologijų pražiūrėjimas / 95
Grožis ir politika / 104
Simuliakrų vaidmuo / 108

Politinis skonis / 112
Tarytum politika / 117
<i>Sensus communis</i> / 121
Asmuo ir politika / 123
Politikos amfibolija / 126
Schmitto pamoka / 127
Politika ir kalba / 133
Neįvykęs perversmas / 137
Didžiausio sunkumo įveikimas / 147
Pabaigos žodis / 157
Literatūra / 161
Asmenų rodyklė / 171

*<...> it is a tale
told by an idiot, full of sound and fury,
signifying nothing.*

Shakespeare, „Macbeth“

ĮVADAS

Ši knyga nėra Immanuelio Kanto politinės filosofijos tyrimas. Tam skirta daug kitų knygų. Tai bandymas su Kanto ir kitos Karaliaučiaus pilietės Hannah Arendt pagalba suprasti politikos prigimtį. Kantas visuotinai pripažįstamas filosofijos revoliucionieriumi – per pastaruosius du amžius filosofijos niekas taip nepakeitė. Nors revoliucionieriaus sąvoka politikai būdinga, būtent šioje srityje Kantas mažiausiai yra revoliucionierius. Tai lemia daug asmeninių ir istorinių aplinkybių. Jis nebuvo aktyvus politinio gyvenimo dalyvis ir politinė filosofija liko jo interesų pakraštyje. Vis dėlto, einant Arendt keliu, ir politinės filosofijos srityje galima rasti revoliucinį šio autoriaus įnašą. Arendt leidžia naujai pažvelgti į Kanto politinę filosofiją.

Karaliaučiaus filosofo interpretacijos šioje knygoje perauga į klausimą apie politikos prigimtį ir virsta polemika su vadinamąja epistemologine politikos aiškinimo tradicija. Naujaisiais amžiais įsitvirtino nuostata, kad politikos pažinimo metodas turi būti perimtas iš gamtos mokslų. Tačiau šiandien gausėja „estetinės politikos“ šalininkų, prie kurių priartėja ir ši knyga. Ji nėra bandymas pagrįsti „estetinės politikos“ idėją. Tai, ką Kantas vadino sprendimo galia ir skonio sprendiniu be „estetinės politikos“ etiketės, leidžia paaiškinti politikos prigimtį. Politikos vietos grynojo proto struktūroje klausimą galima susieti su tuo, ką Karaliaučiaus filosofas vadina skonio

sprendiniu. Grožis nėra vienintelė sprendimo galios sritis. *Sprendimo galios kritiką* skaitantys estetikos specialistai susiaurina jos sampratą. Sprendimo galia yra platesnis dalykas negu grožis. Ji verčia susimąstyti apie proto idėjų ir juslinio patyrimo santykį politikoje.

Mokslinis požiūris į politiką turi privalumų, tačiau pašalina tai, ką Kantas vadino praktiniu protu. Mokslo kolonizuojama politika ne tik nutolsta nuo piliečių savivokos, bet ir deformuoja žmogaus prigimties sampratą. Kantas apie tai nekalba, tačiau šį dalyką galima paaikškinti pasitelkiant jo filosofiją. Mokslinis požiūris į politiką iškreipia politinio sprendinio supratimą. Bandydami politiką aiškinti mokslinio pažinimo metodais pabėgame nuo žmogaus. Politinį mąstymą formuojantys principai skiriasi nuo mokslinio pažinimo. Kanto stiliumi būtina pripažinti, kad politinė sprendimo galia veikia tarp dviejų gebėjimų – gebėjimo pažinti ir gebėjimo norėti. Ši galia vadinama skonio sprendiniu ir be jo neįmanoma paaikškinti politikos prigimties.

Mokslininkai po Kanto atsisakė metafizikos, o jos šalininkai vengia intervencijų į mokslinį pažinimą. Šio autoriaus nubrėžtų mokslo ir metafizikos ribų empirinio politikos mokslo atstovai šiandien nepaiso. Nuo metafizikos nepriklausomas politikos mokslas (arba sociologija) pasisavino nuo jos priklausomą politiką. Šią politikos ir metafizikos priklausomybę galima įrodyti Kanto politinių idėjų sampratos analize. Kantas sukūrė originalią idėjų sampratą, tačiau su politika jos tiesiogiai nesiejo. Tyrinėdamas grynojo proto struktūrą, aptarė metafizines idėjas, tačiau nepalietė politinių. Be dėmesio liko idėjų ir juslių santykio klausimas, atsiveriantis perėjus prie *Sprendimo galios kritikos*. To nepadarė ir šią knygą interpretavusi Arendt¹. Ji aptiko svarbų interpretacijos kelią, tačiau pati juo nėjo, palikdama tai kitiems.

¹ Estetika suprantama kaip jutiminio patyrimo sinonimas (*aisthēsis*). Be juslių nebūtų įmanoma pažinti ir suvokti grožio. Grožio suvokimas nėra tik išorinių pojūčių registravimas, bet reiškia suvokiančiojo pasitenkinimą įspūdžiais.

Filosofai sociologams priekaištuoja dėl nenoro svarstyti žmogaus prigimties klausimus. Priekaištai pagrįsti, nes sociologinio požiūrio šalininkai priežastingumą priskiria visuomenei. Asmuo jiems yra procesų rezultatas. Prie šios senos filosofų sociologams išsakomos kritikos norisi pridurti naują – empirinio politikos mokslo atstovai nesupranta politikos prigimties. Kanto nuomone, jo laikų metafizikai nesuprato metafizikos. Dabar tą patį galima pasakyti apie politikos mokslininkus. Kantas į politiką žvelgė iš moralės pusės, ir todėl gamtos mokslus mėgdžiojančios sociologijos skverbimąsi į šią sritį jis apibūdintų kaip neleistiną. Vienos didžiausių per kelis pastaruosius amžius filosofinės revoliucijos autorius būtų sociologijos kritikas.

Graikai pirmieji *episteme*, arba pažinimą, padarė aukščiausiu žmogaus sugebėjimu, pranokstančiu visus kitus. Tačiau jie išlaikė pagarbą ikiteoriniam dalykų supratimui. Modernioji epistemologinė politikos aiškinimo tradicija pagrįsta šio dalyko praradimu². Knygoje siūloma Kanto interpretacija yra šios tradicijos kritika.

² „Epistemologinės tradicijos“ terminas ir samprata pasiskolinta iš Charleso Tayloro. Jo nuomone, Vakarų modernioji filosofija pagrįsta pirmenybės epistemologijai teikimu. Svarbiausia šios tradicijos prielaida – žmogiškasis pažinimas gali tiksliai reprezentuoti nepriklausomą tikrovę. Tai, ką pažįsta mokslas, yra svarbiau už tai, kas žmogui prieinama kitais būdais. Epistemologinės tradicijos atstovai vadovaujasi tam tikra žmogaus proto samprata. Jų įsitikinimu, gerai funkcionuojantis, t. y. metodiškai sutvarkytas, protas gali sukurti pažinimo tikrumą. Šis požiūris daro įtaką žmogaus, visuomenės ir politikos supratimui. Pažįstantysis atskiriamas nuo to, kas pažįstama, sureikšminamas instrumentinis santykis su pasauliu ir iškeliami subjekto kaip politinio atomo reikšmė. Šioje knygoje labiausiai perimama Tayloro nuostata dėl moderniojo pirmenybės teikimo pažinimui ir epistemologijai. Taylor Ch., „Overcoming Epistemology“, *Philosophical Arguments*, Cambridge: Harvard University Press, 1989, p. 1–19. Frankas Ankersmitas kalba apie „metafizinę politinės teorijos tradiciją“, kurios tikslas – „sukurti tikrovės pagrindų ir esmės apibrėžimą“. Ankersmit F., *Aesthetic Politics: Political Philosophy Beyond Fact and Value*, Stanford University Press, 1996, p. 117. Ankersmitas modernųjį politikos pažinimo supratimą nepagrįstai susiaurina iki metafizikos. Modernusis politikos mokslas, arba sociologija, atsiriboja nuo metafizikos.

Net jeigu remiantis jo pirmąja *Kritika* negalima atmesti politikos mokslo, tai verčia daryti antroji *Kritika*. Pirmoji leidžia sakyti, kad transcendentalinė analitika neliečia politikos, tačiau perėję prie praktinio proto įžengiamo į jos sritį. Kanto nuomone, empirinis politikos mokslas neįmanomas, nes mokliškai pažinti idėjų neįmanoma. Jos neturi juslinio referento, todėl skirtingu laiku ir skirtingose vietose gali būti siejamos su skirtingais empiriniais reiškiniais. Kantas šiandien pirmiausia kritikuotų idėjų vaidmens politikoje nesupratimą. Jo nuomone, empirikai siūlo remtis juslėmis, tačiau šalia to dar yra idėjos. Mokslininkai neskiria šių dalykų, todėl vaizduoja pažįstantys reiškinius.

Modernioji politinio mąstymo tradicija politikai primetė svetimus principus. Ikimodernioji politinio mąstymo tradicija apsiėjo be nuorodų į ideologijas. Pastarųjų atsiradimas reiškia vis stiprėjantį atotrūkį nuo piliečių pasaulėjautos. Gyvendami ideologinių fikcijų pasaulyje jie praranda tikrovės suvokimą. Pirmiau patyrimo yra pramanai. Daugybė tiesiogiai nepatiriamų dalykų tampa svarbesni už patiriamus. Kanto *Praktinio proto kritikos* skaitytojai dažniausiai nemato jo darbuose esančios netiesioginės ideologijų kritikos. Tai nelengva, nes jis pats nė vieno iš šių dalykų neaptarė. Kartu nematoma ir empirinio politikos mokslo priklausomybė nuo neempirinių prielaidų. Politikos sociologai metodą iškėlė pirmiau tikrovės, ir todėl juos galima vadinti idealistais. Jie sako pažįstantys faktus, tačiau iš tikrųjų viskas priklauso nuo proto sukurtų idėjų. Kanto filosofija padeda naujai pažvelgti į šį mums pernelyg įprastą tapusį reiškinį.

Kadangi visos svarbiausios knygos idėjos pasiskolintos iš Kanto, nesinori piktnaudžiauti šio autoriaus autoritetu. Iškart būtina prisipažinti apie norą pasakyti ką nors daugiau, negu jis pats išdėstė. Ar visko nebuvo įmanoma pasakyti be Kanto? Net jeigu ir taip, to niekas nepadarė. Kanto grynojo proto koncepcija nebuvo plačiau susieta su politika – ir tai yra didelis trūkumas. Nėra prasmės rašyti dar vieną traktatą apie Kanto filosofiją. Daug svarbesnė yra

galimybė pasitelkiant jo filosofiją pabandyti suprasti politikos prigimtį. Kantas yra patikimas kompanionas ir jį mažai dominusioje politikos filosofijoje. Be jo nesuprastume svarbių prielaidų.

2024-aisiais sukanka 300 metų, kai gimė Kantas. Trijų šimtų metų nuotolį jis įveikė tapdamas vis aktualesnis. Žinant diskusijas apie jo giminės lietuvišką kilmę, šią knygą norisi laikyti gimtadienio dovana. Visa, kas joje vertingo, galima sieti su Kanto vardu, o ginčų keliantys dalykai yra knygos autoriaus kaltė.

Dėkoju Vytautui Ališauskui, Aistei Noreikaitei, Simui Čelutkai, Linui Jokubaičiui, pirmiesiems šios knygos skaitytojams.

P. S. Knygos autorius susidūrė su vienu neįveikiamu sunkumu: nors suprato, kad politika yra daug atvaizdų galinti turėti idėja, buvo priverstas kalbėti, tarytum ji turėtų nekintamą esmę. Kitaip liktų Ludwigo Wittgensteino pasiūlytas kelias – apie ką negalima kalbėti, apie tai reikia tylėti. Tačiau politika to neleidžia. Dėl savo svarbos ji verčia kalbėti net prieštaravimais.

POLITIKOS IR METAFIZIKOS RYŠYS

Kantas *Grynojo proto kritikos* pirmojo leidimo pratarinėje vaizdingai aprašė apgailėtiną, kaip jis sakė, metafizikos būklę. Jo nuomone, anksčiau garbinga visų mokslų karalienė virto niekinama ir apleista matrona. Jos valdose vyksta garbės nedarantys dogmatikų ir skeptikų karai. Kitais žodžiais, metafizika virto neišsprendžiamų ginčų arena. Kantas pasiūlė įsteigti tribunolą:

<...> kuris patvirtintų teisėtus proto reikalavimus, o kita vertus, galėtų pašalinti visas nepagrįstas pretenzijas – ne įsakymais, bet remdamasis amžiniais ir nekintamais proto dėsniais; toks tribunolas yra ne kas kita, kaip paties *grynojo proto kritika*³.

Neskubant pereiti prie metafizikos gelbėjimo plano, būtina pasakyti, kad Kanto apie metafiziką pasakyti žodžiai tinka ir politikos mokslams. Nė vienas politiką liečiantis klausimas kol kas neišspręstas. Vienas kelių įveikti šią situaciją gali būti Kanto minimas grynojo proto tribunolas. Ne tik metafizikams, bet ir dabartiniams politikos mokslininkams, arba politikos sociologams, reikia išsiaiškinti jų pretenzijų būti mokslu pagrįstumą.

Politikos ir metafizikos panašumas nėra visuotinis, tačiau gana pagrįstas. Panašiai kaip metafizika, politika išeina už galimo patyrimo ribų. Politinis patyrimas numato proto, o ne tik intelekto, įsitraukimą. Protas yra iš juslių nieko neperimančių idėjų šaltinis. Politinio gyvenimo dalyvių formuojami teiginiai negali būti vadinami patyrimo teiginiais, nes vienas iš elementų nėra iš

³ Kantas I., *Grynojo proto kritika*, vertė R. Plečkaitis, Vilnius: Mintis, 1982, p. 29.

patyrimo. Politika yra viena žmogiškojo patyrimo sričių, kurioje veikia juslinį patyrimą peržengiantys principai. Kantui atrodė, kad metafizika analizuoja patyrimą peržengiančias idėjas, ir būtent todėl, t. y. dėl juslinio patyrimo atramos neturėjimo, žmogaus protas įsivelia į prieštaravimus. Tą patį galima pasakyti apie politiką, kuri dėl ryšio su idėjomis negali būti grynai empirinė. Politikos teiginiai iš dalies yra empiriniai, tačiau jų ryšys su metafizika nekelia abejonės. Daug sunkiau suprasti, kas politikoje atitinka juslinį patyrimą, negu įrodyti jos ryšį su metafizika. Nė viena iš penkių žmogaus juslių nerodo politikos kaip juslinio patyrimo objekto. Bent jau taip, kaip remiantis pojūčiais ir intelekto sąvokomis pažįstami gamtos objektai.

Politika išeina už empirinio patyrimo ir negali išvengti to, ką Kantas vadino natūralia iliuzija. Jo žodžiais, „[t]ai iliuzija, kurios niekaip negalima išvengti“⁴. Susidūrus su metafizika ir, galima sakyti, politika, protą užvaldo regimybės. Tai nėra savaime blogas dalykas, kaip įprasta manyti kitais žmogaus pasidavimo iliuzijoms atvejais. Protas negali veikti be idėjų, todėl priverstas nesamus dalykus aiškinti kaip esamus. Empirinio objekto neturinčios proto idėjos netenkina intelekto sąvokoms keliamų reikalavimų, nes šios bent turi pojūčiais patiriamus objektus. Kantas neslepia, kad tai pajuokianti regimybė. Nors jis pats to tiesiogiai nesako, pripažinus metafizikos ir politikos ryšį, galima teigti, kad antroji negali būti išversta į empirinių teiginių kalbą. To neleidžia politikos priklausomybė nuo proto įvestų idėjų. Politikos ir metafizikos panašumas turi daug didesnių padarinių, negu iš pirmo žvilgsnio atrodytų. Susidūrę su politika, žmonės negali išvengti bergždžių išvedžiojimų ir prieštaravimų. To įveikti negali net labiausiai išpuoselėtas mokslinis metodas, nes tai skatina pati žmogaus proto prigimtis.

Kantas pirmasis ėmėsi grynojo proto kritikos, kurią jis suprato kaip apriorinių proto principų tyrimą. Metafizikos problemiškumą

⁴ *Ibidem*, p. 265.

jis aiškino atskleisdamas grynojo proto principus. Ši kritika nuo pat pradžių buvo žmogiškosios sprendimo galios tyrimas, nors tiesioginė nuoroda apie tai randama tik trečiosios – *Sprendimo galios kritikos* – pavadinime. Pažinti grynojo proto principus svarbu ne tik metafizikai, bet ir kuriai kitai sričiai. Politika negali likti už Kanto grynojo proto kritikos, nors jis pats šių dviejų dalykų tiesiogiai nesiejo. Nors Kantas atskirai neanalizavo politikos vietos grynojo proto struktūroje, nėra abejonės dėl tokios analizės prasmės. Politika negali neturėti vietos net trijose knygose išaiškintoje grynojo proto struktūroje. Dauguma Kanto politinės filosofijos interpretatorių apsiriboja jo politiniais traktatais ir jų nesieja su jo pagrindiniu filosofiniu sumanymu – grynojo proto kritika. Onora O’Neill mano, kad visa Kanto kritinė filosofija „<...> turi politinę charakterį“⁵. Tačiau jos siūlomas dalyko išaiškinimas silpnas. O’Neill remiasi teisinėmis ir politinėmis metaforomis Kanto darbuose. Ji neklausia apie politikos vietą grynojo proto struktūroje⁶. Šios autorės nuomone, Kanto grynojo proto struktūra nubrėžia politinio mąstymo ribas ir net leidžia kalbėti apie Kanto „proto politiką“. Tačiau tai tik metafora, o ne politikos vietos grynojo proto struktūroje apibūdinimas. Šios knygos tikslas – užpildyti šią Kanto grynojo proto tyrinėjimų spragą. Vietoj O’Neill pasiūlytos „proto politikos“ galima imtis sunkesnio uždavinio – rasti politikos vietą grynojo proto struktūroje. Kanto tyrimas turi padėti suprasti politiką. Šio autoriaus idėjų samprata negali būti nesusieta su politikos aiškinimais. Tai du artimi dalykai – supratęs idėjų prigimtį, galima pereiti prie politikos prigimties. Pats Kantas nesiėmė nustatyti

⁵ O’Neill, *Constructions of Reason. Exploring of Kant’s Practical Philosophy*, Cambridge University Press, 1989, p. 29.

⁶ Tuo pačiu trūkumu pasižymi Dieterio Henricho bandymas nuo Kanto *Sprendimo galios kritikos* pereiti prie politikos. Šiam autoriui nepavyko nuo estetikos sampratos pereiti prie politikos. Jis daugiau kalba apie moralės ir politikos santykį. Henrich D., *Aesthetic Judgement and the Moral Image of the World*, Stanford University Press, 1992.

politikos vietos grynojo proto struktūroje, išsprendus šį uždavinį būtų atverti nauji keliai politikai suprasti. *Sprendimo galios kritikos* pratarinėje Kantas aiškiai sako: „Tad šiuo aš užbaigiu savo kritinį darbą.“⁷ Taigi jis pats nenorėjo kalbėti apie politikos vietą grynojo proto struktūroje. Vis dėlto, nepaisant šito, politika negali būti už grynojo proto ribų, nes tai tiesiog neįmanoma.

POLITIKOS VIETOS KLAUSIMAS

Kantas buvo įsitikinęs, kad filosofams neatėjo į galvą mintis imtis sunkiausio uždavinio – tirti grynąjį protą. Jis apie tai kalba vienoje iš *Grynojo proto kritikos* pratarinių. Perėjus prie politikos, galima sakyti, kad pats to nesiėmė. Visiškai įmanoma, kad, susidūręs su politika, žmogaus protas išivelia su savimi į nesibaigiančius ginčus, kuriuos jis priskyrė metafizikai. Kantas buvo griežtas mąstytojas, vengiantis praleisti nors vieną grynojo proto struktūros elementą. Jo žodžiais, proto „<...> tyrimuose jokiū būdu neleidžiama spėlioti, juose visa, kas tik panašu į hipotezę, yra uždrausta preky“⁸. Grynasis protas yra tobulai darnus, ir todėl net praleistas vienas jo struktūros elementas reikštų neleistiną nepadairumą ir teorijos griuvimą. Kantas itin nuosekliai formavo savo grynojo proto teoriją. Nuo transcendentalinės estetikos jis perėjo prie transcendentalinės logikos ir intelekto teorijos, tada vykdė transcendentalinės dialektikos arba proto teorijos tyrimus, aiškino praktinio proto pirmenybę ir galiausiai viską užbaigė sprendimo galios analize. Tačiau šiame nuosekliame grynojo proto tyrime nėra politikos.

⁷ Kantas I., *Sprendimo galios kritika*, vertė R. Plečkaitis, Vilnius: Mintis, 1991, p. 24.

⁸ Kantas I., *Grynojo proto kritika*, p. 31.

Kantas seniai pripažįstamas kaip politikos filosofas, tačiau ši disciplina liko už grynojo proto struktūros analizės⁹. Jis apie politiką kalba laikydamasis pagrindinių transcendentalinės filosofijos principų, tačiau nesunku pastebėti jo politinės filosofijos atotrūkį nuo grynojo proto struktūros¹⁰. Tai rodo moralės ir politikos vietos grynojo proto struktūroje palyginimas. *Praktinio proto kritikoje* Kantas kalba tik apie moralę. Nors šis veikalas skirtas visam praktiniam protui, iš tikrųjų yra moralės filosofijos traktatas. Net pirmoji *Metaphysik der Sitten* dalis skirta teisei, o ne politikai. Kantas labiau domėjosi teisės, o ne politinės filosofijos klausimais¹¹. Hannah Arendt bandė surasti jo ketvirtą – politikai skirtą – *Kritiką* ir manė ją radusi *Sprendimo galios kritikoje*¹². Tai svarbi pastanga, tačiau ji liko ne iki galo išvystyta. Kantas negalėjo trečioje *Kritikoje* kaip nors nutylėti ketvirtos. Norint atsakyti į Arendt klausimą apie paslėptą politinę filosofiją, reikia išspręsti politikos vietos grynojo proto struktūroje klausimą.

⁹ Kanto interpretatoriai jo politinę filosofiją apibūdina kaip integralią visos filosofijos dalį. Howardo Williamso žodžiais: „Jo politinė filosofija yra jo kritinės sistemos dalis ir paketas.“ Williams H., *Kant's Political Philosophy*. Oxford: Basil Blackwell, 1983, p. 273. Tačiau to neužtenka, nes būtinas atskiras politikos vietos grynojo proto struktūroje tyrimas. Prie to labiausiai priartėjo Onora O'Neill. Ji atkreipė dėmesį į transcendentalinę dialektiką, tačiau nagrinėjo tik metodo teoriją. Tai neleido pamatyti transcendentalinių idėjų ryšio su politika. O'Neill O., „Reason of Politics in the Kantian Enterprise“, *Essays on Kant's Political Philosophy*, ed. H. Williams, Cardiff: University of Wales Press, 1992, p. 50–80.

¹⁰ Kantas neaptaria proto vaidmens politikoje. Žr.: Gallie W. B., „Kant's View of Reason in Politics“, *Philosophy*, 1979, No. 54, p. 28.

¹¹ Dauguma Kanto politinių idėjų priklauso teisei. Tačiau jam kalbant apie idėjas gali susidaryti įspūdis, kad jų yra daug. Kantas I., *Grynojo proto kritika*, p. 457.

¹² Arendt H., *Lectures on Kant's Political Philosophy*, ed. R. Beiner, The University of Chicago Press, 1992, P. Steinbergerio nuomone, Arendt atsakinga už tai, kad Kantas tapo samprotavimų apie politinį sprendinį centru, panašiai kaip Ronaldas Beineris atsakingas už Arendt autoritetą šio klausimo svarstymuose. Steinberger P., *Political Judgment. An Introduction*, Polity, 2018, p. 52.